

ובשעת הדחק שלא ימצאו לאפות בליל מוצאי שבת מפני יום איד הגויים ראוי לסמוך על[ה] להתיר ויזהר מחימוץ ומכל מקום יאפה שלש מצות בליל פסח מפני חביבה מצוה בשעתה. וכן שמעתי שמפני הדחק עושין כן בצרפת שאינם מוצאים לא במחיר ולא בשוחד ואף כי יש בעלי בתים שם הצריכים מצות הרבה והיה נדחה הדבר עד לאחר חצות וטעמא לא שמעתי.⁴³

אפטוביצר, המהדיר של ספר הראב"ה, מנמק את סיבת ה'דחק' בצרפת כי הנוצרים לא היו מוכנים לעזור ליהודים לאפות את המצות שלהם ביום אידם, וכלשונו: 'שלא יעשו מלאכה ולא יסייעו לישראל באפיית המצות'.⁴⁴ ניתן לשער, שהסיבה היתה לא רק מכיוון שהמשרתים הנוכרים חגגו ביום אידם ולא עבדו בבתי היהודים, אלא מפני שהמאפיות של השלטונות היו סגורות ביום אידם ולא היתה כל אפשרות ללחוץ עליהם לפתוח אותן, 'לא במחיר ולא בשוחד'. כתוצאה ממצב מביך זה נאלצו בני הקהילות לאפות לפחות את שלוש המצות לליל הסדר בכיריים שלהם או בכל צורה אחרת.

ודוגמה נוספת תעיד על המצב החדש שקיפח את היהודים באפיית לחמם. שוב מעיד הראב"ה בשם אביו, רבנו יואל הלוי:

וראיתי שהתיר אבא מרי לאפות ביום טוב [בריצלי"ש] צורך ברית מילה שחלה להיות ממחרת בחולו של מועד והיה יום אידם שלא היו רשאים לאפות אם לא ביום טוב ולא היה די לקהל במלוי תנור אחד והתירו לאפות שני פעמים מפני צריכות פת אחד לכל תנור ותנור לשנים לשלשה בני אדם.⁴⁵

אף במקרה זה חל יום אידם ביום החג (הפעם בסוכות), ולא ניתן ליהודים לאפות במאפייה את ה'ברצל' (Bretzel), מאפה הזקוק לתנור גדול. גם בנידון זה כתב אפטוביצר: 'מכאן יוצא שהיה אסור לישראל לעשות מלאכה ביום אידם של נכרים'.⁴⁶ סבורני שאולי גם במקרה הזה לא נבעה הסיבה מאיסור מלאכה, מצד זה או אחר, אלא מפני שתנורי השליטים ביישוב לא הופעלו ביום אידם. לפיכך נאלצו היהודים לאפות את הברצל בכיריים או בתנורים ביתיים, כנראה מאולתרים וקטנים, שלא הספיק להם הסק אחד ונדרש הסק שני, דבר האסור בגלל חילול החג. גם במקרה הזה ניתן להבין את הלחץ של המציאות הפאודלית על מנהגי האפייה של יהודי אשכנז בימי הביניים.

הלחץ המוגבר הניע כנראה יהודים בקהילות הריינוס להקים 'בית אופים' ציבורי יהודי.⁴⁷

43 ספר הראב"ה (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 72. וראו: טור, אורח חיים, סי' תנח.

44 אפטוביצר, שם, הערות 20, 22. אגב, כך צוין במפורש בחוק האופים במדינת וירטמברג בשנת 1627. אופה שפתח את מאפייתו ביום הראשון של השבוע או בתגים בלי רשות השלטונות נקנס בקנסות חמורים. למרות התאריך המאוחר ניתן ללמוד ממנו על הכלל כולו. ראו: ברליפיש (לעיל, הערה 27), עמ' 89.

45 ספר הראב"ה, שם, ג, עמ' 454.

46 שם, הוספות ותיקונים, עמ' 780.

47 ראו: תשובות מיימוניות השייכות לספר קנין, מהדורת פרנקל, 'ירושלים-בני ברק תש"ן, עמ' שכג, סי' כז, ושם מובאת תשובת מהר"ם מרוטנבורג שרשומים בה הבניינים שבבעלות הקהל, וביניהם 'בית האופים'. ברם, התשובה הזאת נדפסה מכתב יד בידי מ"א בלאך, תשובות מהר"ם מרוטנבורג,

יש לנו עדות על מאפייה קהילתית במגנצה בתחילת המאה ה'ד'. שם נזכר 'היילמן' (שכנראה לא היה יהודי), המכונה 'אופה היהודים', שהתגורר באותו הבניין.⁴⁸ גם בשפייר נזכר התנור של הקהילה בקשר לאפיית המצות לפסח.⁴⁹ בוורמזא לא נזכרו מאפייה יהודית או תנור קהילתי עד המאה ה'ז'.⁵⁰

לסיכום, מנהגי האפייה מגלים לנו פרק בחיי יום יום בקהילות אשכנז (טיב התנורים וסוגי דברי המאפה) ובתולדות ההלכה שקבעה את אורח חייהם של חברי הקהילות. יתרה מזו, ניתן לשער שלמנהגי האפייה של היהודים בימי הביניים, באירופה בכלל ובאשכנז בפרט, אולי היתה זיקה למשטר הפאודלי. זאת ועוד, השפעת הסביבה ותנאי האפייה המיוחדים לאירופה מצאו את מקומם בפסיקה הרבנית וקבעו את דפוסי ההלכה בתחום זה של איסור והתר בדיני מאכלות אסורות.

ברלין תרנ"א, עמ' 320, ושם הגירסה היא 'בית האומנים'. וכן הנוסח בכתב יד מונטיפיורי 108, סי' תתסה.

S. Salfeld, 'Die Mainzer Judenerben', *Beitrag zur Topographie des alten Mainz*, Mainz 1917, p. 16, no. 18

Germania Judaica, II/2, Tübingen 1968, p. 778

עדות מאלפת עולה מחיבורו של ר' יוסף השמש בוורמזא, שכתב את דבריו במאה ה'ז', אבל לא מן הנמנע שתנאים דומים היו קיימים במאות הקודמות. הן בערב שבת והן בערב יום טוב אפו את הלחמים ואת העוגות בתנור שבבית השמש, וגם את המצות לפסח אפו אצל השמש. אף על פי שהתנור היה בבעלות הקהל (כפי שצוין בספר המנהגים שלו: 'תנור של הקהל'), אפו בו את הלחם רק לקראת השבתות והתגים; יתר דברי מאפה קנו מהנחתומים הנוכרים. תופעה זו יכולה אולי ללמדנו, שהאפייה נעשתה במאפיות העירוניות ולא בידי נחתום יהודי, שאם לא כן מדוע לא אפו את כל דברי המאפה בתנור הקהל בידי נחתום יהודי? ראו: מנהגים דק"ק וורמזא לרבי יוסף שמש, מהדורת המבורגר-זימר, 'ירושלים תשמ"ח, סי' כז, מה, עה, רפד.

בשלהי ימי הביניים נזכרים במקורות מאפיות ותנורי אפייה ציבוריים בקהילות ארפורט, פרנקפורט ענ"מ ורוטנבורג ענ"ט טאובר. ואולם, עדיין אין לנו מחקר מקיף על המאפיות הציבוריות ותנורי הקהילות באירופה בימי הביניים. ראו: *Germania Judaica*, III, 2, Tübingen 1995, על כל אחת מהקהילות הללו.

מהלך היסטורי דומה אולי יש למצוא בקהילה היהודית בקנדיאה בתקופתו של ר' אליהו קפשאלי במאה ה'ט"ז (נפטר 1555). הוא מתאר את מנהגם של חברי הקהילה באפיית לחמיהם בתנורי הגויים: 'באשר אופין בהם בערבי שבתות "הטורטיש" (tortes) של בשר ושל גבינה בתנור אחד'. יתרה מזו: 'כי בימי חג הפסח בעשיית המצות יביאו שם הגויים לחמי חמץ כדי לאפותם'. אף על פי שאפו את המצות בתנור מיוחד: 'מ"מ מלוש בצק עד חומצתו או עד שייסק הנחתום את התנור משים אותו סמוך למצות... החמץ נתן זוב על הקרש שיש בו המצה'. המצב הזה הניע את ר"א קפשאלי לבנות בית מיוחד: 'זוב עשיתי שני תנורים מהודרים וגדולים... ויען שאינו נמצא בעונות אופה יהודי בקהילתנו הוצרכתי והשכרתי התנורים הנוכרים לגוי... והתנתי עמו שיאפה בתנור האחד הטורטיש"ש של בשר ובתנור האחר הטורטיש"ש של חלב...'. דבריו של ר"א קפשאלי נמצאים בתקנות האי. ראו: א"ש הרטום ומד"א קאסטור, תקנות קנדיאה וחכונותיה, 'ירושלים תש"ג, סי' קב, עמ' 131-138. על ר' אליהו קפשאלי ראו: מ' בניהו, רבי אליהו קפשאלי, איש קנדיאה, רב מנהגי היסטוריון, תל-אביב תשמ"ג, עמ' עג-קסב.

הפסיקה המאוחרת אימצה חלק ניכר מן הפסקים שקדמו לה. מרן ר' יוסף קארו קיבל את ההבחנה של רבנו תם בין תנור גדול לתנור קטן, והתיר צליית בשר כשר עם בשר נבלה אם התנור הגדול עמד בהנחיות של חכמי אשכנז. ברם, הרמ"א בהגהותיו הסתייג והתיר רק בדיעבד; לא זו אף זו, הוא נטה להחמיר אלא אם כן ישנו הפסד מרובה. ר' יחיאל מיכל אפשטיין, מקהילת נאווהרדוק שבליטא, התיר לצלות בשר כשר עם בשר נבלה ב'תנורים שלנו שהם גדולות ופתוח מן הצד'. נראה אפוא, שהפסיקה של חכמי אשכנז הקדמונים זכתה למקום נכבד בקודקס ההלכתי של כל תפוצות ישראל – השולחן ערוך ונושאי כליו.⁵¹

נספחים

א. נוסח התשובה בספר שבלי הלקט (נספח להערה 3)

חררות שממלאין בשר, ויש שממלאין אותן גבינה, אם אפשר לכתחילה לאפות אותן בתנור אחד ומרוחקות זו מזו. ועוד, הפת שנאפית עם חררה של בשר אם היא נאכלת לכתחילה בחלב, וכן הפת שנאפית עם חררה של גבינה אם היא נאכלת עם הבשר. ועוד, חררה של גוים שנמלאת בשר נבלה, או גבינות הגוים ונתנוה אצל הפת של יהודים בתנור, אם אותה הפת כשרה לישראל לכתחילה. ואמרתי, מה שאתה שואל לכתחילה ולא דיעבד, לפי שיש מנהגן של שאר בני אדם, כיון שמתירין להם שום דבר מתוך דוחק סבורין הן שמותר מעיקרו. שהרי לענין כבד ובשר בשפוד אחד, מצאתי שהורה הגאון לכתחילה לא, ודיעבד שפיר דמי, ואעפ"כ יש זוללין ומזולזלין ושופדין כבדי תרנגולין עם קרקבניהם, ועושין צלי קדר פריטורי¹ לכתחילה, והמחמיר אפילו דיעבד אינו טועמו. לפי שכך, אמרתי סבור אני שהותר זאת להם דיעבד ולכך נהגו בה אפילו לכתחילה בין מלמעלה בין מלמטה.² נוהגים כאן, כשהוא מכוסה המלייטא, אופין אותה בתנור עם הלחם ובלבד שמרחיקין זה מזה, וכשאינה מכוסה אופין אותה לבדה קודם הלחם, ואח"כ מעיינין שלא יצא ממנה על קרקעית התנור ואופין הלחם לאחר שהוציאוה, וכן עושין בביתו של ר' יצחק ב"ר יהודה ז"ל, וכן אמר הרב ר' מנחם הלוי נ"ע משום רבינו יהודה הכהן הזקן, ומשום ר' דוד הלוי נ"ע. שאותה שאינה מכוסה בדיעבד היו מתירין אותה אבל לא לכתחילה. אבל של גוי לאפות עם ישראל מעולם לא שמענו לנו עון פעור אלא בשולי קדרות של נבלות וטרפות של שפחות, ששופות על כירה אחת בלי שימור תדיר. שהרי

51 שלחן ערוך, יורה דעה, סי' קח; ערוך השולחן, שם, סעיף י.

1 אולי שיבוש של המלה 'פורנוס', דהיינו צלוי בתנור; וצ"ע.

2 בספר הפרדס ישנו המשך: 'לפיכך כל דבר שגזרו חכמים ואמרו לכתחילה לא אבל בדיעבד שרי, איני מודה להם כלל כדי שלא יחטאו בערמה ובמרמה'. ועיין בדברי חסידה (לעיל, בגוף המאמר, הערה 3), הערה 4.

למאה ולאֶלף פעמים נמצאו במכסאות של קדרות, לבד ממה שלא ראו. והגעילו את עצמן במרק פיגולי כליהם, אף כי להכניס צלמי נכרויות לכתחילה בתנור, להתפטם לחמם בריח תועבה המטמטם את לב אוכלם עוונם ישאו ואשמתם לבר מינן. ומכל יודעי זה ח'י' מי הוא המיקל לגיעול כזה. ורבותינו אמרו בירושלמי, אחד משום מיאוס ואחד משום סחור סחור לכרמא לא תקרב, ברוך שרחקנו מהם. ומי שהתיר אפילו לעצמו לא התיר.

והבנתי על כל מה שאמרו חכמים כאן, אותה שאינה מכוסה אופין לבדה, הא בפרק כיצד צולין אמרו חכמים, אמר רב, בשר שחיטה שמן צלאו וכו', וסוגיין שסדור בהלכות גדולות דמוקים הלכתא כרב [כלוי – י"ז], ודוקא דיעבד אבל לכתחילה לא, ועל כן אמרו רבותינו ז"ל, כיון שאינה מכוסה דיעבד אין לכתחילה לא, כלומר, הואיל ומגולה הוא, דנפק לריחא מינה ומפטם ללחם, אעפ"י שהם מרוחקין זה מזה, מתירין מכוסה, כלומר משום דלא נפיק מינה ריחא כל כך, דדייקי בפת חמה והבית פתוח כ"ע אסור וכו', וכ"כ האי מלייתא מגולה דנפיק ריחא מיניה. וכן עם צלי. וכן מן בהדי ביישרא, כלומר מגולין, ועיין בפרק כיצד צולין.

ושמעתי כבר, שהראשונים שהיו משימין אותה מכוסה בפי התנור ולא מבפנים לתנור, לומר, שלא יעלה הבל ריח כל כך מבפנים ללחם, לפי שבמקום פתח התנור מונחת. ורואה אני את דברי אלו יותר ממתירין להכניס מבפנים. אבל הכל מודים מלייתות נבלה וטרפה שאסור להכניס לכתחילה אעפ"י שזה אסור וזה אסור.

ואשר עם שמו ברוך הוא, לא אחד ממך יקירי, זכור אני שכבר בימי רבנו יקותיאל זצ"ל, פעם אחת אסר כל מה שאפה בתנור, עם מולייתות של גויים מכוסות של נבלות וטרפות, כל שכן שאסור להכניס לכתחילה (!), אעפ"י שזה אסור וזה אסור. ואעפ"י ששימשת את המאור הגדול, אף על פי כן, זה זכור אני יפה, וברור לי, ואני כבר הזכרתיך זה כשבאתי מרוסייה לשם, וכן נכון בלבי ועיני.

ב. זהות המשיב (נספח להערה 5)

ר' יצחק ב"ר אליעזר הלוי היה תלמידו המובהק של ר' אליעזר הגדול, אבל גם שימש לפני רגמ"ה ולפני ר' יהודה הכהן. הוא היה דבר ומנהיג לכל בני דורו בכלל ולקהילת וורמייזא בפרט. פירושיו לתלמוד נשתמרו בפירושו של רש"י; מקצת תשובותיו נשתמרו בספרי דבי רש"י, ומספר פיוטים שחיבר נשתמרו בכתבי יד שונים. בניו וכמה מתלמידיו המשיכו בדרכו ונמנו עם המנהיגות הרוחנית של קהילת וורמייזא.³

התשובה שלפנינו הולמת את רוח הפסיקה של ר' יצחק הלוי, כפי שנמסרה לנו בפסקיו ובתשובותיו. יש לזכור את הפולמוס בינו לבין תלמידו הדגול רש"י ב'פלוגת הריאה'. בוויכוח הזה האשים רש"י את רבו כמחמיר מדי וטען: 'אם להחמיר בא מו' על בני המקום (=וורמייזא) משום פריצות' דעבד טבח או משום דקימ' לן בני מדינה כיון דלא גמירי ככותאי דמו...'. להתרסה זו השיב הרב לתלמידו: 'וחס ושלום לעלות כן לרוחי, כי שבח לצורנו, במקומנו יש תלמידי חכמים מחזיקים בתורה ובאסור

3 ראו: גרוסקין, אשכנז (לעיל, בגוף המאמר, הערה 13), עמ' 265–292.